

Έκθεσις Caranaggio και της Σχολής του

(Αθήνα, Ζάππειο, 27 Νοεμβρίου 1962 – 6 Ιανουαρίου 1963)

Οι διακρατικές πολιτιστικές ανταλλαγές στην ψυχροπολεμική περίοδο

Η έκθεση του *Caranaggio και της Σχολής του* οργανώθηκε κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψης του προέδρου της Ιταλικής Δημοκρατίας Antonio Segni (1891-1972)¹ στην Αθήνα και παρουσιάστηκε στο Ζάππειο Μέγαρο.² Οργανώθηκε από το ιταλικό Υπουργείο Παιδείας, με την επιμέλεια της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών, σε συνεργασία με τα ελληνικά Υπουργεία Εξωτερικών και Παιδείας.³ Σαν επίσημη έκφραση των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών, η έκθεση τέθηκε υπό την αιγίδα όλων των συνεργαζόμενων για την πραγματοποίησή της φορέων. Είχε δύο τιμητικές, δύο οργανωτικές και δύο εκτελεστικές επιτροπές, μία από κάθε χώρα. Στις πρώτες ανήκαν όλοι οι επικεφαλής των σχετικών υπουργείων και υπηρεσιών.⁴ Στις οργανωτικές, που ήταν και οι πιο πολυμελείς, κυρίως διευθυντές και τμηματάρχες.⁵ Οι εκτελεστικές, που έφεραν το κύριο βάρος της διοργάνωσης

1. Ο Segni υπηρέτησε ως Πρόεδρος της Ιταλικής Δημοκρατίας στο διάστημα 11 Μαΐου 1962 – 6 Δεκεμβρίου 1964.

2. *Καθημερινή*, 20 Νοεμβρίου 1962.

3. Όλα τα στοιχεία για την έκθεση προέρχονται από τον κατάλογο *Έκθεσις Caranaggio και της Σχολής του*, κατ. έκθ., Αθήνα, Ζάππειον Μέγαρον, 27 Νοεμβρίου 1962 – 6 Ιανουαρίου 1963. Ο κατάλογος εκτυπώθηκε στον εκδοτικό οίκο *Αστήρ*, σε καλλιτεχνική επιμέλεια Τάσου Χατζή. Στις 92 σελίδες του περιλάμβανε χαιρετισμούς των Υπουργών Παιδείας της Ιταλίας και της Ελλάδας και πρόλογο του Raffaele Causa. Ο Giuseppe Scavizzi συντάξε τον πλήρως τεκμηριωμένο κατάλογο των έργων. Τα λήμματα ξεκινούσαν με σύντομο βιογραφικό του καλλιτέχνη και περιλάμβαναν σχολιασμό, βιβλιογραφία και εκθεσιακή κίνηση για κάθε έργο. Στο τέλος η έκδοση περιλάμβανε συγκεντρωτική βιβλιογραφία και 45 ασπρόμαυρες εικόνες των έργων.

4. Από την πλευρά της Ιταλίας: ο Attilio Piccioni (Υπουργός Εξωτερικών), Luigi Gui (Υπουργός Παιδείας), Mario Conti (Πρεσβευτής της Ιταλίας στην Αθήνα), Giulio del Balzo di Presenzano (Γενικός Διευθυντής Μορφωτικών Σχέσεων Υπουργείου Εξωτερικών), Bruno Molajoli (Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών Υπουργείου Παιδείας), Vito Agresti (Υποδιευθυντής Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών Υπουργείου Παιδείας). Από την πλευρά της Ελλάδας: Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας (Υπουργός Εξωτερικών), Γρηγόριος Κασσιμάτης (Υπουργός Παιδείας), Νίκος Χατζηβασιλείου (Πρεσβευτής της Ελλάδας στη Ρώμη), Σπυρίδων Τετενός (Διευθυντής Μορφωτικών Σχέσεων Υπουργείου Εξωτερικών), Γεώργιος Κουρνούτος (Διευθυντής Γραμμάτων και Καλών Τεχνών Υπουργείου Παιδείας).

5. Από την πλευρά της Ιταλίας: Bruno Molajoli, Enrico Gallupi (Σύμβουλος Πρεσβείας στη Γενική Διεύθυνση Μορφωτικών Σχέσεων Υπουργείου Εξωτερικών), Oscarre di Franco (Σύμβουλος στη Γενική

σε πρακτικό επίπεδο, περιλάμβαναν μέλη των οργανωτικών που είχαν ειδικότερες γνώσεις επί του αντικειμένου.⁶ Τα έργα προέρχονταν από κρατικά ιταλικά μουσεία, μορφωτικούς συλλόγους και ιδιώτες συλλέκτες. [Πίνακας 2] Μετά την Αθήνα η έκθεση μεταφέρθηκε στη Νάπολη, στο Palazzo Reale.⁷ Τη σύνταξη των επιστημονικών κειμένων του καταλόγου της έκθεσης ανέλαβε ο Δρ Giuseppe Scavizzi, από την Εφορεία Πινακοθηκών Νεαπόλεως. Μεταφράστηκαν στα ελληνικά από τη διευθύντρια του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης Πόπη Ζώρα. Η καλλιτεχνική επιμέλεια του καταλόγου ανήκε στον ζωγράφο και χαράκτη Τάσο Χατζή (1927-1994). [εικ. 24]

Η έκθεση εντασσόταν στο πλαίσιο των διπλωματικών και πολιτικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας-Ιταλίας, που επανεκκινήθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και είχαν τονωθεί με την υπογραφή της διμερούς Μορφωτικής Συμφωνίας του 1954.⁸ Ήταν η εποχή που οι ευρωπαϊκές χώρες υπέγραφαν μεταξύ τους πολλές παρόμοιες συμφωνίες, με σκοπό την ανάπτυξη συνεργασιών στους τομείς της έρευνας, της εκπαίδευσης και του πολιτισμού. Όπως και οι εκθέσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, οι διπλωματικές αυτές συμφωνίες στόχευαν στη μεταπολεμική επανασυνέγγιση των λαών και στη λείανση των μεταξύ τους διαφορών. Η Ελλάδα είχε συνάψει κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες διμερείς μορφωτικές συμφωνίες με τη Βρετανία (1951),⁹ την Ολλανδία (1953),¹⁰ το Βέλγιο (1954),¹¹ την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (1956)¹² και την Ισπανία (1966),¹³ αλλά και

Διεύθυνση Μορφωτικών Σχέσεων Υπουργείου Εξωτερικών), Emilio Lavagnino (Εφορος Μουσείων Λατίου), Gian Alberto dell' Aqua (Εφορος Μουσείων Λομβαρδίας), Gulielmo Triches (Διευθυντής Υπηρεσίας Εκθέσεων στη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών Υπουργείου Παιδείας), Edgardo Giorgi Alberti (Διευθυντής Ιταλικού Ινστιτούτου Αθηνών), Giorgio Vigni (Επιθεωρητής στη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών Υπουργείου Παιδείας), Italo Faldi (Διευθυντής Εφορείας Μουσείων Λατίου), Raffaello Causa (Εφορος Μουσείων Καμπανίας). Από την πλευρά της Ελλάδας: Σπ. Τετενές, Γ. Κουρνούτος, Ιωάννης Μηλιάδης (τ. Διευθυντής Μουσείου Ακροπόλεως), Σπ. Κατριβάνος (Τμηματάρχης Εικαστικών Τεχνών Υπουργείου Παιδείας), Τιμόθεος Ναούμ (από τη Διεύθυνση Μορφωτικών Σχέσεων Υπουργείου Εξωτερικών), Πόπη Ζώρα (Διευθύντρια του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης).

6. Από την πλευρά της Ιταλίας: E. Lavagnino, I. Faldi, R. Causa, Giuseppe Scavizzi (της Εφορίας Πινακοθηκών της Νεαπόλεως). Από την ελληνική πλευρά: Σπ. Τετενές, Γ. Κουρνούτος, Σπ. Κατριβάνος, Τ. Ναούμ.
7. *Caravaggio e caravaggeschi*, κατ. έκθ., κείμε. Giuseppe Scavizzi, Palazzo reale, Νάπολη, 10 Φεβρουαρίου – 21 Απριλίου 1963 (Νάπολη: G. Macchiarelli, 1963).
8. Ν 3476/30 Δεκεμβρίου 1955, «Περί κυρώσεως της εν Αθήναις υπογραφείσης την 11^{ην} Σεπτεμβρίου 1954 Μορφωτικής Συμβάσεως μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας», ΦΕΚ 2, Α', 3 Ιανουαρίου 1956.
9. ΝΔ 2616/15 Σεπτεμβρίου 1953, «Περί κυρώσεως της εν Αθήναις υπογραφείσης την 29^{ην} Σεπτεμβρίου 1951 μορφωτικής Συμβάσεως μεταξύ Ελλάδος και Μεγάλης Βρετανίας», ΦΕΚ 264, Α', 23 Σεπτεμβρίου 1953. Έναρξη ισχύος: 31 Ιανουαρίου 1954.
10. ΝΔ 2617/19 Σεπτεμβρίου 1953, «Περί κυρώσεως της εν Χάγη υπογραφείσης την 21^{ην} Απριλίου 1953 Μορφωτικής Συμβάσεως μεταξύ Ελλάδος και Κάτω Χωρών», ΦΕΚ 263, Α', 23 Σεπτεμβρίου 1953.
11. ΝΔ 3569/27 Σεπτεμβρίου 1956, «Περί κυρώσεως της Μορφωτικής Συμβάσεως μεταξύ Ελλάδος και Βελγίου υπογραφείσης εν Αθήναις τη 9^η Δεκεμβρίου 1954», ΦΕΚ 223, Α', 6 Οκτωβρίου 1956.
12. ΝΔ 3585/17 Μαΐου 1956, «Περί κυρώσεως Μορφωτικής Συμβάσεως μεταξύ Ελλάδος και Ομοσπονδιακής Γερμανικής Δημοκρατίας, υπογραφείσης εν Αθήναις την 17^{ην} Μαΐου 1956», ΦΕΚ 241, Α', 13 Οκτωβρίου 1956.
13. ΝΔ 251/5-8 Αυγούστου 1969, «Περί κυρώσεως Μορφωτικής Συμφωνίας μεταξύ Ελλάδος και Ισπανίας, υπογραφείσης εν Μαδρίτη την 5^{ην} Οκτωβρίου 1966», ΦΕΚ 155, Α', 8 Αυγούστου 1969.

ΕΚΘΕΣΙΣ

CARAVAGGIO

ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ

ΣΑΠΠΕΙΟΝ ΜΕΓΑΡΟΝ — 27 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1962 — 6 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1963

24. Εξώφυλλο καταλόγου Έκθεση Caravaggio και της Σχολής του, Αθήνα, Ζάππειον Μέγαρον, 27 Νοεμβρίου 1962 – 6 Ιανουαρίου 1963.

με ευρωπαϊκά κράτη του ανατολικού μπλοκ μετά το 1959.¹⁴ Η υπογραφή αυτών των συμφωνιών επέτρεπε μεταξύ άλλων και την ανταλλαγή εικαστικών εκθέσεων. Τι περιεχόμενο είχαν τέτοιου είδους εκθέσεις και ποιος ο στόχος τους στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες;

Για να ξεκινήσουμε από τα αρχικά στάδια της έκθεσης για τον Caravaggio, στα πρακτικά της Επιτροπής Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων (ΕΟΚ) δεν υπάρχει καταγεγραμμένη συζήτηση για αίτημα παραχώρησης των αιθουσών του Ζαπτείου για τη συγκεκριμένη έκθεση. Από το 1961 παρόμοια αιτήματα μπορούσαν πλέον να εξετάζονται απευθείας από τον πρόεδρο¹⁵ κι έκτοτε είναι σπάνιες οι σχετικές αναφορές στα πρακτικά, εκτός και αν ζητούνταν ιδιαίτεροι όροι ή το θέμα ήταν εξέχουσας σημασίας. Όποτε, όμως, εντοπίζονται είναι διαφωτιστικές. Έτσι, όταν συζητείται άλλο αίτημα παραχώρησης για την περίοδο Νοεμβρίου 1962 – Ιανουαρίου 1963, οπότε και πραγματοποιήθηκε η έκθεση Caravaggio, οι χώροι εμφανίζονται ήδη κατειλημμένοι.¹⁶

Ωστόσο, το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο παραγωγής της έκθεσης μπορεί να ανιχνευθεί στην προηγούμενη μεγάλη έκθεση ιταλών καλλιτεχνών που εκπροσωπούσαν όχι κάποια ιστορική φάση, αλλά τη σύγχρονη παραγωγή της χώρας. Συσχετιζόταν με την επίσημη επίσκεψη του ιταλού πρωθυπουργού Alcide De Gasperi (1881-1954) στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1953. Η επίσκεψη αυτή είχε ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα για τη μεταπολεμική αποκατάσταση των σχέσεων των δύο κρατών, δεδομένου ότι πρωθυπουργός της Ελλάδας ήταν τότε ο Αλέξανδρος Παπάγος (1883-1955), ο νικητής του ελληνο-ιταλικού πολέμου του 1940.¹⁷ Οι διπλωματικές σχέσεις των δύο κρατών διήλθαν φάσεις έντασης και ύφεσης στην επταετία 1947-1953 και το γεγονός της τόσο άμεσης αποκατάστασής τους αποδίδεται στην ιδεολογία και τη μεθοδολογία οικοδόμησης της δυτικής συμμαχίας μεταπολεμικά. Οι κυρίαρχες στη Μεσόγειο ΗΠΑ πρωτοστάτησαν αποτελεσματικά στη διευθέτηση των ελληνο-ιταλικών ζητημάτων, χωρίς ωστόσο αυτό να απαλύνει άμεσα τα τραύματα του πολέμου, που αμβλύθηκαν πολύ αργότερα.¹⁸

14. ΝΔ 4003/23 Οκτωβρίου 1959, «Περί κυρώσεως της μεταξύ της Βασιλικής Κυβερνήσεως της Ελλάδος και της Κυβερνήσεως της Λαϊκής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας υπογραφείσης την 18^η Ιουνίου 1959 Συμφωνίας περί συνεργασίας επί του επιστημονικού και μορφωτικού τομέως», ΦΕΚ 235, Α', 3 Νοεμβρίου 1959. ΝΔ 4393/17 Οκτωβρίου 1964, «Περί κυρώσεως των μεταξύ της Ελλάδος και Βουλγαρίας συμφωνιών [...] 12) Πρόγραμμα επιστημονικής και μορφωτικής συνεργασίας», ΦΕΚ 193, Α', 4 Νοεμβρίου 1964.

15. Αρχείο Ζαπτείου, ΕΟΚ, τόμ. 20/06/1958-12/05/1961, συνεδρίαση 88, θέμα 2, 2 Φεβρουαρίου 1961, σ. 178.

16. Όταν εξετάζεται η από 2 Απριλίου 1962 αίτηση του Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου για παραχώρηση αίθουσας, προκειμένου να πραγματοποιηθεί εκεί έκθεση «σοβιετικού βιβλίου κ.λπ.» τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1962, η απάντηση της ΕΟΚ είναι αρνητική, επειδή «κατά το χρ. διάστημα των μηνών τούτων έχουν διατεθή αι αίθουσαι του Ζ. Μεγάρου δια την τέλεσιν εκθέσεων»: Αρχείο Ζαπτείου, ΕΟΚ, τόμ. 24/05/1961-09/03/1967, συνεδρίαση 20 (110), θέμα 3, 28 Μαΐου 1962, σσ. 100-101.

17. Ιωάννης Στεφανίδης, «Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, 1949-1955: Σε αναζήτηση ασφάλειας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 246.

18. Στέλιος Περικλής Καράβης, «Οι πολιτικές σχέσεις της Ιταλικής Δημοκρατίας με το Βασίλειο της Ελλάδας την περίοδο 1947-1953», στο Μπότσιου, Σακκάς (επιμ.), *Η Ελλάδα, η Δύση και η Μεσόγειος*, 1945-62, σσ. 81-82.

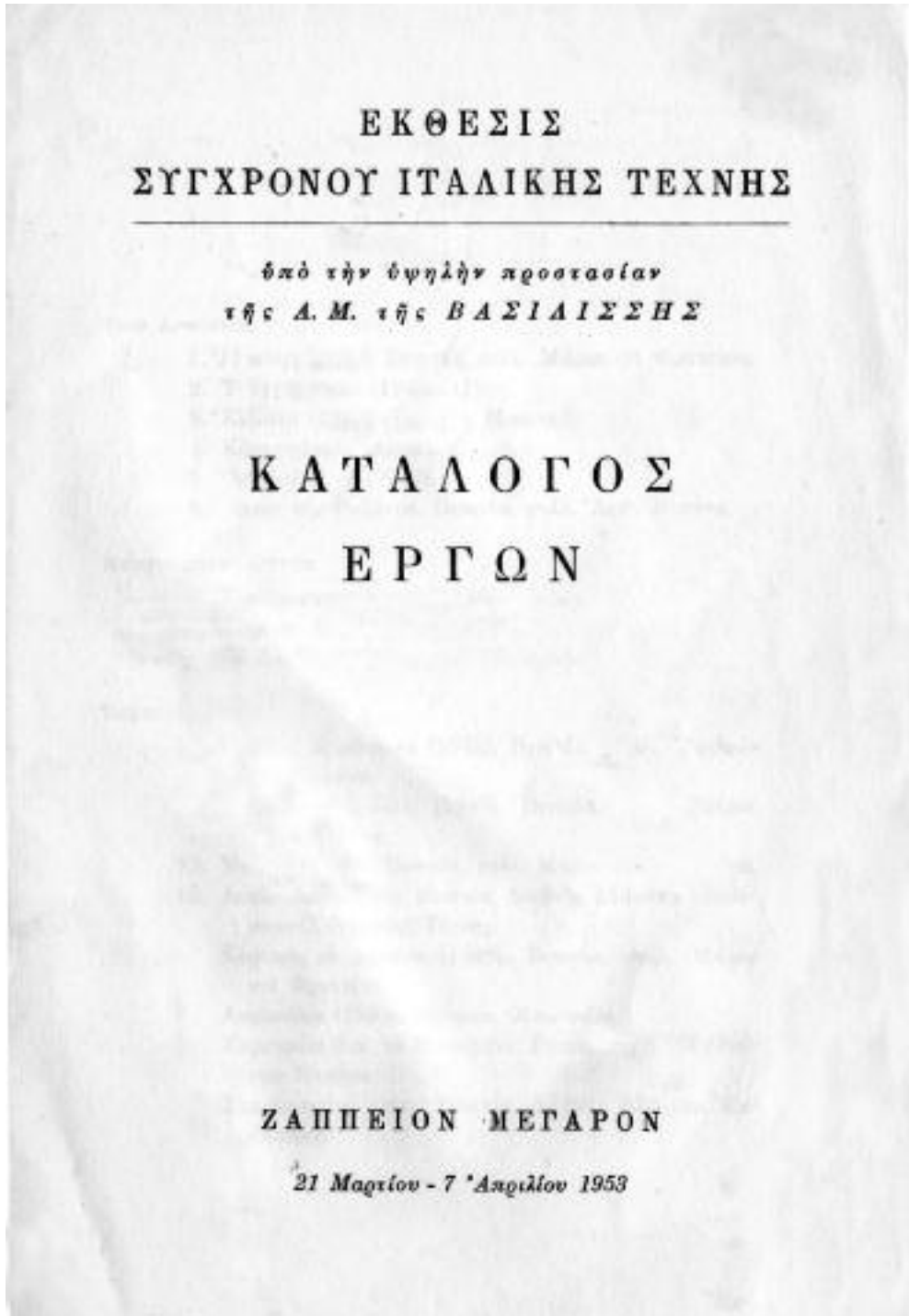
Η Έκθεση *συγχρόνου ιταλικής τέχνης* είχε πραγματοποιηθεί με πρωτοβουλία της ιταλικής πρεσβείας στην Αθήνα το 1953,¹⁹ χρονιά που σηματοδότησε την ολοκλήρωση των διπλωματικών σχέσεων των δύο χωρών. [εικ. 25] Στη διατύπωση της αίτησης προς την ΕΟΚ, οι προθέσεις της ιταλικής κυβέρνησης σχετικά με τον λόγο πραγματοποίησης της έκθεσης αρθρώνονταν με σαφήνεια: ήταν η μεταπολεμική επανεκκίνηση των διμερών πνευματικών επαφών. Διαβάζουμε: «[...] η Ιταλική Κυβέρνησις επήρε την απόφασιν να κάμη εις τας Αθήνας μία έκθεσιν σύγχρονης Ιταλικής Τέχνης, της οποίας ο σκοπός είναι να παρουσιάση με όλην την επισιμότητα και αξιοπρέπειαν την επανάληψιν των πνευματικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας».²⁰ Η επιλογή των έργων θα πραγματοποιούνταν από τον οργανισμό της Μπιενάλε της Βενετίας, «με τρόπον ώστε η έκθεση να είναι ένα πανόραμα το τελειότερον ει δυνατόν της σύγχρονης ζωγραφικής εις μίαν ισορροπίαν, καλά τακτοποιημένης, των αξιών». Αυτή η φιλοδοξία ήταν κοινός τόπος στις μεταπολεμικές εκθέσεις σύγχρονης τέχνης που οργανώθηκαν στο πλαίσιο διακρατικών ευρωπαϊκών επαφών. Οι εκθέσεις, όμως, που αφορούσαν στις μεγάλες στιγμές της πολιτιστικής κληρονομιάς κάθε κράτους αξιολογούνταν υψηλότερα, επειδή συσχετιζόνταν με την ιστορική συμβολή του καθενός στον ευρωπαϊκό πολιτισμό και τελικά με τη σύγχρονη εθνική ταυτότητα.

Οι πολιτικές με βάση τις οποίες οργανώθηκε η έκθεση Caravaggio διαφαίνονται στους χαιρετισμούς των Υπουργών Παιδείας των δύο χωρών, που περιλαμβάνονται στον κατάλογο της έκθεσης.²¹ Ο ιταλός υπουργός Παιδείας Luigi Gui (1914-2010) έδινε την ιταλική πλευρά: η παρουσίαση πολιτιστικών θησαυρών της χώρας του που συνέβαλαν στην κοινή ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά, σε φίλη χώρα, η οποία είχε συμβάλει εξίσου εντατικά στην οικοδόμηση της ίδιας κληρονομιάς. Έγραφε: «Είμεθα ευτυχείς γιατί η Έκθεση του Caravaggio και της Σχολής του, φέρνει στην πρωτεύουσα της Ελλάδος μία καλλιτεχνική εμπειρία, που έμεινε μάλλον άγνωστη στη χώρα, η οποία έδωσε στον κόσμο τον κλασσικό πολιτισμό και μ' αυτόν τις βάσεις ολοκλήρου του δυτικού μας πολιτισμού. Το πνεύμα που εμπνυχώνει την τέχνη του Caravaggio, η ελευθερία της στην αναζήτησι της αναπαραστάσεως της πραγματικότητας, ενώ από το ένα μέρος συνοψίζουν απόψεις των κλασσικών διδασμάτων, από το άλλο ανοίγουν το όραμα μιας νέας εποχής, ενός καινούργιου κόσμου. Τα χαρακτηριστικά αυτά συνιστούν ένα από τα σημεία του 'μοντερνισμού' του seicento, μοντερνισμού με την έννοια ότι ο αιώνας αυτός έθεσε τις αφετηρίες της εξελίξεως,

19. Έκθεση *συγχρόνου ιταλικής τέχνης υπό την υψηλήν προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης*, κατ. έκθ., Αθήνα, Ζάππειον Μέγαρον, 21 Μαρτίου - 7 Απριλίου 1953. Περιλάμβανε 281 έργα από 84 καλλιτέχνες που χρονικά είχαν παραχθεί στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Τα περισσότερα, ωστόσο, ήταν της τελευταίας δεκαετίας.

20. Πρόκειται για την με ΑΠ 3289/ 26 Σεπτεμβρίου 1952 αίτηση του Adolfo Alessandrini (1902-1987), που υπηρέτησε ως Πρεσβευτής της Ιταλίας στην Αθήνα στην περίοδο 1950-1954. Αρχείο Ζαππείου, ΕΟΚ, τόμ. 1952-1956, συνεδρίαση 8 (17), θέμα 4, 2 Οκτωβρίου 1952, σσ. 50-51.

21. Έκθεση *Caravaggio και της Σχολής του*, χαιρετισμοί που προτάσσονται των κειμένων, χ.σ.

25. Εξώφυλλο καταλόγου Έκθεσις συγχρόνου ιταλικής τέχνης υπό την υψηλήν προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης, Αθήναι, Ζάππειον Μέγαρον, 21 Μαρτίου – 7 Απριλίου 1953.

απ' όπου κατ' ουσία ξεκίνησε η σημερινή Ευρώπη». Κατά τον Gui, λοιπόν, αν οι βάσεις της ευρωπαϊκής κοινής βρίσκονταν στην κλασική αρχαιότητα, η μοντέρνα εποχή και η απαρχή της ενιαίας Ευρώπης εκκινούσαν από το ιταλικό Μπαρόκ.

Το κείμενο του έλληνα υπουργού Παιδείας Γρηγόριου Π. Κασιμάτη (1906-1987) είναι επίσης διαφωτιστικό των πολιτικών προθέσεων που υπηρετούνταν από την έκθεση. Ο Κασιμάτης εντόπιζε ελλείψεις σχετικά με την εκπαίδευση των Ελλήνων στον κοινό ευρωπαϊκό πολιτισμό: η «πνευματική και αισθητική καλλιέργεια του ευρύτερου κοινού μας [ελληνικού], στηρίζεται κατά βάσιν εις τα διδάγματα της μακράς πολιτιστικής παραδόσεως του έθνους μας, κατά δεύτερον δε μόνον λόγον και εις τον γενικώτερον ευρωπαϊκόν πολιτισμόν». Παρότι, έλεγε, οι Έλληνες «πρώτοι από όλους τους λαούς της Εγγύς Ανατολής ήλθαν εις άμεσον επαφήν με τον ευρωπαϊκόν πολιτισμόν», συνδέθηκαν με τον τελευταίο μέσω των στοιχείων που τους ήταν οικειότερα, «τα στοιχεία δηλαδή που είχαν άμεσον σχέσιν με την αρχαίαν και μάλιστα με την κλασικήν πολιτιστικήν αντίληψιν». Για τον λόγο αυτό η συγκεκριμένη έκθεση είχε ιδιαίτερη σημασία για τη μόρφωση του ευρύτερου κοινού. Και για τον Κασιμάτη οι καλλιτέχνες της έκθεσης έδρασαν σε μια περίοδο που ήταν «η πιο κρίσιμη [...] εις την πορείαν και την εξέλιξιν του καθ' όλου ευρωπαϊκού πολιτισμού». Οι σκέψεις που έκλειναν το κείμενό του φανερώνουν την αντίληψη ενός πεπειραμένου πολιτικού για τη θέση της Ελλάδας στον μεταπολεμικό κόσμο, αλλά και για τη σημασία του πολιτισμού και των διακρατικών ανταλλαγών στη συγκρότηση του δυτικού ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως οικοδομούνταν και παγιωνόταν την εποχή αυτή. Έγραφε: «Τα καινούργια [...] 'κοινοτικά' σχήματα, με τα οποία επιδιώκεται από όλους μας η ειρηνική και δημιουργική σύνταξις της νεωτέρας ευρωπαϊκής ιστορίας, οφείλομε να τα θεμελιώσωμε σταθερά με την πνευματικήν συναντίληψιν, που μονάχα με την βαθεία και ασφαλή γνώσιν των στοιχείων του πολιτισμού αυτού γίνεται κατορθωτή. Την συναντίληψιν αυτή και τη βαθύτερη πολιτιστική σύνδεσι μεταξύ των λαών της Δύσεως επιδιώκει και η οργάνωσις της εκθέσεως Caravaggio εις την χώραν μας, καθώς και οι λοιπές επαφές μας με τη μεγάλη γείτονα χώρα, επαφές που τόσο λαμπρά επιστέφονται ήδη, με την επίσκεψιν του ανωτάτου άρχοντος της Ιταλίας εις τας Αθήνας». Στον λόγο των δύο Υπουργών, έλληνα και ιταλού, είναι φανερή η ενεργή πολιτική στάση για οριστική αποκατάσταση των σχέσεων των δύο χωρών στο πλαίσιο των διεθνών συσχετισμών στους οποίους πλέον ανήκαν.

Η έκθεση στον Τύπο και στον τεχνοκριτικό λόγο

Ο αθηναϊκός Τύπος ασχολήθηκε με την έκθεση αρχικά ανακοινώνοντας ποια αναμενόταν ότι θα ήταν τα εκθέματα. Η έκθεση θα περιλάμβανε τέσσερα έργα του Δασκάλου: *Η ανάπαυση κατά τη Φυγή στην Αίγυπτο* (Galleria Doria Pamphilj), *Δαυίδ, Μυστικός Δείπνος και Μαστίγωση* (όλα από την Galleria Borghese). Οι πίνακες αυτοί θα πλαισιώνονταν από άλλους περίπου 50, των συνεχιστών του, «[...] των Ιταλών ζωγράφων Τζεντιλέσκι, Μπροτζιάνι, Μανφρέντι, Σπανταρένι, Καρουζέτι

και Φαλκόνε, των Γάλλων Βαλαντέν και Ουέ και του Ολλανδού Γκέραλντ Βαν Νό-σταν».²² Όπως συμβαίνει συχνά στις περιπτώσεις αυτές, οι αριθμοί των έργων στον Τύπο ποικίλλουν. Αλλού αναφέρεται ότι οι πίνακες στο σύνολό τους ήταν 50,²³ ενώ στον κατάλογο αναφέρονται 48.

Καθώς η έκθεση διοργανώθηκε στο πλαίσιο επίσημης επίσκεψης αρχηγού κράτους, τα εγκαίνια τελέστηκαν με εξαιρετική επισημότητα την Τρίτη 27 Νοεμβρίου του 1962, στις 11:00 π.μ. Παρέστησαν ο πρόεδρος της Ιταλικής Δημοκρατίας Antonio Segni και ο βασιλιάς Παύλος, μέλη της βασιλικής οικογένειας, ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής με το υπουργικό συμβούλιο, μέλη του διπλωματικού σώματος και εκπρόσωποι του πνευματικού κόσμου. Η έκθεση θα άνοιγε για το κοινό στις 19:00 μ.μ.²⁴ Στις πέντε αίθουσες του Ζαππείου, στις οποίες παρουσιάστηκε η έκθεση, τους επισήμους ξενάγησαν οι ειδικοί ιστορικοί τέχνης που ήρθαν συνοδεύοντας την έκθεση στην Αθήνα, Raffaello Causa (1923-1984) και Bruno Molajoli (1905-1985).²⁵ Στο πλαίσιο της επίσκεψης δόθηκε δεξίωση στα Ανάκτορα, πραγματοποιήθηκε παρέλαση μονάδων ενόπλων δυνάμεων κ.λπ. Το γεγονός αναμενόταν να συσφίξει τις σχέσεις των δύο κρατών.²⁶ [εικ. 26]

Η προβολή της έκθεσης στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο ήταν θερμή: «Πρόκειται για ένα μοναδικό καλλιτεχνικό γεγονός αν ληφθή υπ' όψη ότι όχι μόνον πρώτη φορά εκτίθενται τα έργα του μεγάλου ζωγράφου στην Ελλάδα, αλλά και για πρώτη φορά οι καλλιτεχνικοί αυτοί θησαυροί βγαίνουν από τα ιταλικά μουσεία όπου φυλάσσονται».²⁷ Και αλλού: «Η έκθεση του Καραβάτζιο στο Ζάππειο άνοιξε ένα καινούργιο ολότελα ορίζοντα. Πρώτη φορά έργα Ιταλικής σχολής της εποχής του Μπαρόκ εκτίθενται στην Αθήνα».²⁸ Δύο ήταν κυρίως τα χαρακτηριστικά που τονίζονταν: ότι για πρώτη φορά επιτρεπόταν η εκτός συνόρων έκθεση των έργων και ότι για πρώτη φορά το ελληνικό κοινό είχε τη δυνατότητα να δει πίνακες του ιταλικού Μπαρόκ. Το τελευταίο, βέβαια, δεν ήταν μία απόλυτα ακριβής παρατήρηση, αν για παράδειγμα σκεφτούμε ότι η επίδραση της ιταλικής τέχνης του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα ήταν σημαντική στα Επτάνησα. Ωστόσο, δεν είχε ποτέ πριν πραγματοποιηθεί επισημονικά συγκροτημένη έκθεση στην Αθήνα με αυτό το περιεχόμενο.

Όχι τυχαία προβλήθηκε στον Τύπο κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Segni και η δράση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών στη Φαιστό, όπου ο διευ-

22. «Με την ευκαιρία του ταξιδιού του κ. Σέννι, έργα του Ιταλού ζωγράφου Καραβάτζιο στο Ζάππειο. Για πρώτη φορά δανείζονται», *Ελευθερία*, 26 Οκτωβρίου 1962.

23. «Τα εγκαίνια της εκθέσεως Καραβάτζιο», *Ελευθερία*, 28 Νοεμβρίου 1962.

24. *Η Καθημερινή*, 20 και 27 Νοεμβρίου 1962. «Μεθαύριο ανοίγει η έκθεση έργων Καραβάτζιο», *Ελευθερία*, 25 Νοεμβρίου 1962.

25. «Τα εγκαίνια της εκθέσεως Καραβάτζιο», *Ελευθερία*, 28 Νοεμβρίου 1962.

26. «Ένα σημαντικό καλλιτεχνικό γεγονός για την Αθήνα. Εγκαίνια γίνεται η έκθεση Καραβάτζιο σήμερα στην αίθουσα του Ζαππείου Μεγάρου», *Ελευθερία*, 27 Νοεμβρίου 1962.

27. «Μεθαύριο ανοίγει η έκθεση έργων Καραβάτζιο».

28. Μαρίνος Καλλιγιάς, «Η ιταλική έκθεση στο Ζάππειο. Καραβάτζιο και Μπαρόκ. Μία εποχή κι ένας ρυθμός της Τέχνης που οι Έλληνες αγνοούμε», *Βήμα*, 9 Δεκεμβρίου 1962.

26. Ανακοίνωση σχετική με την έκθεση την ημέρα των εγκαινίων από την εφημερίδα *Καθημερινή*, 28 Νοεμβρίου 1962.

θунτής της Doro Levi (1899-1991) είχε ξεκινήσει ανασκαφικές έρευνες από το 1950, ενώ από το 1960 είχε επεκτείνει τις δραστηριότητές του και στην Αγία Τριάδα.²⁹

Για την εξοικείωση του κοινού με την τέχνη του ιταλικού Μπαρόκ η έκθεση συνοδεύτηκε και από διαλέξεις. Προτού ακόμα εγκαινιαστεί, στις 24 Νοεμβρίου, στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρείας πραγματοποιήθηκε διάλεξη για τη σημασία του έργου του Caravaggio από τον Raffaello Causa, ειδικό της ιταλικής τέχνης του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, που τότε εργαζόταν για την επανέκθεση της Pinacoteca Nazionale της Νάπολης στο Capodimonte.³⁰ Αυτός θεωρούνταν και ο κύριος επιμελητής της έκθεσης³¹ και μάλλον πράγματι ήταν, αν λάβουμε υπόψη την ειδικότητά του και το γεγονός ότι το 1966 κυκλοφόρησε το βιβλίο του *Οι συνεχιστές του Καραβάτζιο στη Νάπολη*.³² Η διάλεξή του στην Αθήνα αφορούσε στη σημασία του έργου του Caravaggio για την εξέλιξη της ευρωπαϊκής ζωγραφικής.

Η εφημερίδα *Ελευθερία*, που υποστήριζε τις πολιτιστικές ανταλλαγές του είδους

29. «Αι ιταλικά ανασκαφαί της Φαιστού δια την έρευναν του χαλκολιθικού, μινωικού και ελληνικού πολιτισμού», *Καθημερινή*, 28 Νοεμβρίου 1962.

30. Ο Causa, από τότε και μέχρι τον θάνατό του, επιμελήθηκε αρκετές εκθέσεις που περιόδευσαν στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ με θέμα τον Caravaggio και τους συνεχιστές του. Οι τελευταίες ήταν οι: *La pittura napoletana da Caravaggio a Luca Giordano* (σε διεθνή περιοδικά, 1984) και η *The Age of Caravaggio* (Metropolitan Museum, Νέα Υόρκη, 1985).

31. «Με την ευκαιρία του ταξιδιού του κ. Σέννι». «Μεθαύριο ανοίγει η έκθεση έργων Καραβάτζιο». «Ένα σημαντικό καλλιτεχνικό γεγονός για την Αθήνα».

32. Raffaello Causa, *I seguaci del Caravaggio a Napoli*, Μιλάνο: Fratelli Fabbri, 1966.

και που, όπως θα δούμε, επιχειρηματολογούσε σταθερά και υπέρ της αποστολής αρχαίων από την Ελλάδα για εκθέσεις στη Δύση, μετέφερε από την ομιλία του Causa σημεία που δεν αφορούσαν ειδικά στην αισθητική αξία των εκθεμάτων, αλλά στη μεταπολεμική κρατική πολιτική των εκθέσεων. Συγκεκριμένα, παρατίθετο η βασική θέση του ομιλητή: «Η Ιταλία προσφέρει, –στα πλαίσια αυτών των σχέσεων [Ελληνο-Ιταλικών πνευματικών ανταλλαγών]– πρώτη την έκθεση Καραβάτζιο [...] στην πόλη των Αθηνών, κοιτίδα του πολιτισμού και μητέρα της δικής μας τέχνης. Ο Καραβάτζιο [...] αντιπροσωπεύει μια πολύ σημαντική στιγμή της Ιταλικής τέχνης. Οι προγενέστεροί του ζωγράφοι είναι ακόμα συνδεδεμένοι με το Βυζάντιο. Ο Καραβάτζιο είναι ο αρχηγός μιας νέας σχολής».³³

Τη σημασία των έργων των καλλιτεχνών, αισθητικά και ιστορικά, παρουσίασαν εκτενέστερα τα πιο εξειδικευμένα κείμενα στον Τύπο. Ο Άγγελος Προκοπίου διάλεξε να αναλύσει σε έκταση τον πίνακα του Caravaggio *Ανάπαυσις στην Αίγυπτο*,³⁴ που αναπαράχθηκε στο εξώφυλλο του καταλόγου και τον οποίο έβρισκε ελλιπώς σχολιασμένο ως «νεανικό έργο» στο συνοδευτικό κείμενο. Αυτόν επέλεξε σαν εισαγωγικό στοιχείο στην προσέγγιση και άλλων έργων της έκθεσης. Αφού περιέγραψε το θέμα του πίνακα, στάθηκε ιδιαίτερα στον Άγγελο που αποδίδεται με την πλάτη στον θεατή στο πρώτο πλάνο. Κατά τη γνώμη του: «Είναι ένας Άγγελος του πλατωνικού ιδεαλισμού, που έφερε στην Αναγέννησι της Φλωρεντίας, πριν δύο αιώνες, την ειδωλολατρική νοσταλγία της αρχαιότητας τον ουμανισμό. Το ελληνικό κάλλος ανοίγει τώρα, στον πίνακα του Καραβάτζιο, έναν μουσικό διάλογο με τη ρεαλιστική αλήθεια της ιταλικής τέχνης του τέλους του 16^{ου} αιώνας». Αυτή η στάση θα χανόταν στο μεταγενέστερο έργο του καλλιτέχνη: «Ο Άγγελος της 'Αναπαύσεως στην Αίγυπτο' ήταν ο τελευταίος έφηβος του ουμανισμού που επισκέφτηκε την τέχνη του. Σε λίγο ο Καραβάτζιο θα παραδινόταν στο πάθος του μαύρου. [...] Η 'Μαστίγωσις', που περιμένει τον επισκέπτη στη δεύτερη αίθουσα του Ζαππείου, είναι ο σκληρός αντίλογος της 'Αναπαύσεως στην Αίγυπτο'». Η αντίθεση ανάμεσα στα δύο έργα στη σύνθεση, στη χρήση του κιαροσκούρο και στο πλάσιμο του σώματος, αναδείκνυε –κατά τον Προκοπίου– τη μετάβαση όχι μόνο από το νεανικό στο ώριμο ύφος του Καραβάτζιο, αλλά και από «τον ιδεαλισμό της γραμμής» της Φλωρεντίας και την «αρμονία του τονικού χρώματος» της Βενετίας στην «έκφραση του πάθους». Πάντως, στον κατάλογο ο τελευταίος άγγελος περιγραφόταν ως «σύνθεση [...] πράγματι πολύ στατική [...] [στην οποία] οι μορφές μοιάζουν σα να ποζάρουν».³⁵

Ο Χρύσανθος Χρήστου δημοσίευσε στον Ζυγό ένα εκτενές αφιέρωμα στο έργο του Caravaggio.³⁶ Ο συγγραφέας συνέχαιρε την ιταλική και ελληνική οργανωτική επιτροπή για την πρωτοβουλία να δώσει «για πρώτη φορά στο κοινό μας την ευ-

33. «Με την ευκαιρία του ταξιδιού του κ. Σέννι».

34. Άγγελος Προκοπίου, «Ο τελευταίος άγγελος (από την έκθεσι Καραβάτζιο)», *Καθημερινή*, 28 Δεκεμβρίου 1962.

35. *Έκθεσις Caravaggio και της Σχολής του*, σ. 33.

36. Χρύσανθος Χρήστου, «Caravaggio», *Ζυγός*, τόμ. 8, τεύχ. 86, Ιανουάριος 1963, σσ. 6-14.